

ПРАВНО-ИСТОРИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА ЕКВИВАЛЕНТНОСТТА НА ПРЕСТАЦИИТЕ ПРИ ВЪЗМЕЗДНИТЕ ДОГОВОРИ

докторант Теодор Пещерски

Резюме: С преоткриването на *Corpus iuris civilis* от болонските глосатори в началото на XII век започва процесът по същинското развитие на института на крайната нужда, наименуван от тях като *laesio enormis* (чрезмерна повреда). Цивилните юристи установяват *laesio enormis* като действаща защитна мярка, приложима спрямо почти всички възмездни договори, както и начина на определянето на „справедливата“ цена.

Едновременно с тях – канонистите и теолозите от епохата на Средните векове, се опитват да изградят собствена теория, отговаряйки на въпросите защо се предоставя тази защитна мярка и какво стои зад понятието „справедлива цена“. Съществена роля в този процес играе отрицателното отношение на Църквата спрямо търговците, лихварството, и в частност – продажбата на вещи на цена, по-висока от тяхната стойност. В резултат принципът на еквивалентността на престациите има водеща роля при договорните отношения в продължение на повече от пет века (до XVII в.).

Ключови думи: справедливост, справедлива цена, равенство, пазар, обмяна, повреда

LEGAL AND HISTORICAL ANALYSIS OF EQUIVALENCE BETWEEN DUTIES IN ONEROUS CONTRACTS

Teodor Peshterski, PhD Student

Abstract: Upon rediscovering the *Corpus iuris civilis* by the Bolognese glossators at the beginning of the twelfth century, the process of the actual development of the institution of gross disparity, named by them as *laesio enormis*, is taking place. The civil jurists establish *laesio enormis* as a practical remedy applicable to almost all onerous contracts, as well as the method of determining the ‘fair’ price.

At the same time, canonists and theologians of the Middle Ages are trying to build their own theory, answering the questions – why the remedy should be provided and what is the concept of ‘fair price’. An essential role in this process is played by the negative attitude of the Church towards merchants, usury and, in particular, the sale of goods at a price higher than their value. As a result, the principle of equality in exchange has had its leading role in the contractual relationship for more than five centuries (up until the 17th century).

Key words: justice, fair price, equality, market, exchange, *laesio enormis*

1. Въведение

Кръстоносните походи, възходът на градовете, учредяването на първите европейски университети, засилващите се търговски взаимоотношения и почти двойното увеличаване на населението са едни от основните причини за средновековния Ренесанс през XII в. в Западна Европа. Изучаването на преоткрития *Corpus iuris civilis* съживява римската юриспруденция, с което римското право се поставя в основата на гражданското право в континентална Европа.

Основна задача на юристите прагматици от тази епоха е да изгладят противоречието между свободата на договарянето¹ и нейното ограничение чрез възможността за rescizia (фигура, която наподобява разваляне и унищожаване на договорите) на договора, уредена в С.4.44.2,² при нарушаване на справедливата цена. За сравнително кратък период от изключителна мярка рескриптът на С.4.44.2 се превръща в основно правило и средство за възстановяването на равенството при обмена на стоки. От XII до XVII в. *laesio enormis* се прилага при всички възмездни договори с предмет както движими, така и недвижими вещи, при които е налице отклонение повече от половината от справедливата цена.

Като се отчитат интересите и на купувачите, мярката се предоставя и в тяхна полза, в случаите, когато заплатената цена е по-висока от един и половина пъти от справедливата цена. От своя страна, справедливата цена е равностойна на текущата пазарна цена, която се определя по конкретно място и време, установена от всички субекти на пазара. Цената на стоката произтича от нейната обективна и обща полезност спрямо всички, не и от конкретния принос или личните предпочитания и нужди на лицето.³

Въз основа на текстовете на *Corpus iuris civilis* глосаторите изграждат доктрината на *laesio enormis* като работещ механизъм,

¹ Две сентенции на римските класици показват значението на свободата на договаряне в римското право. Според Улпиан „...по отношение на цената на покупко-продажбата (...) е естествено позволено договарящите страни да се опитват да се надхитрят взаимно“ (D.4.4.16.4.). Павел доразвива, че „...покупко-продажбата позволява закупуването за по-малко на нещо, което струва повече, и да се продаде за повече нещо, което струва по-малко, т.е. взаимното възползване и надхитряване (D.19.2.22.3).

² С.4.44.2: „Ако ти или баща ти продадете собственост, която е на висока стойност, за по-ниска цена, справедливостта налага или да си получиш обратно продадената земя, възстановявайки цената на купувачите със съдействието на съдията, или ако купувачът избере – да получиш остатъка от справедливата цена. Цената се счита за прекалено ниска, ако по-малко от половината на истинската цена е платена.“

³ За разработването на *laesio enormis* от глосаторите – вж. **Пещерски, Т.** Историческо развитие на крайната нужда през Средните векове. – В: *Правото в XXI век – предизвикателства и перспективи*, т. I., Пловдив, ПУИ, 2023, 114 – 131.

чрез който принципът на еквивалентността на престациите се установява като водещ в договорната материя на общото право (*ius commune*)⁴.

Настоящият текст анализира същността на принципа за еквивалентността на престациите, който е резултат от творческата дейност на канонистите, и най-вече на теолозите-схоластици. В същото време изследването се опитва да даде отговор на въпроса защо през Средновековието справедливата цена е величината, която държавата, Църквата, гилдиите и изобщо – цялото общество, се стреми да използва. Краткият отговор на този въпрос се съдържа във възникването и разработването на идеите за икономическата справедливост, която е обусловена от пропитите с религиозен морал социални и политически условия на средновековното общество.⁵ В модерните времена функцията на цената е да предоставя информация, която разкрива взаимодействието между търсенето и предлагането на пазара, и да координира икономическите дейности чрез оптимално разпределение на ресурсите.⁶ Представата, че цената може да служи за етични цели, из-

⁴ Продажбата, замяната, дарението, при които се изискват по-задълбочени правни техники и знания, обуславят и необходимостта от нов метод на уредба, който следва да замени досегашната система на обичая. *Corpus iuris civilis*, заедно с неговия църковен двойник *Corpus iuris canonici*, са двата основни източника на зараждащото се *ius commune*, което е действащото континентално право в Европа почти до края на XVIII в. – вж. **Padoa-Schioppa, A.** *A History of Law in Europe. From the Early Middle Ages to the Twentieth Century.* Translated by Fitzgerald, C. Cambridge University Press, 2017, p. 71 ff; **Торбов, Ц.** *История и теория на правото.* С., Издателство на БАН, с. 89 и сл.

⁵ Проф. Петрова прецизно обобщава: „През Средновековието общественият морал, а с това и редът на човешкото общество, се определят от религиозния морал, установен според учението на теолозите в рамките на едно хармонично етично устройство на природата“ – вж. **Петрова, Г.** *Църква и църковно право в Средновековна България.* С., Сиби, 2008, с. 189. Независимо че в контекста става дума за брака и семейството като основните институти, върху които се изгражда християнската религия, този обществен ред обхваща и всякакви други частноправни отношения.

⁶ **Friedman, M.** *Price Theory.* New York, Aldine Publishing Company, 1986, p. 10.

глежда напълно не намясто със съвременните разбирания на пазарната икономика.⁷ Следователно, когато разглеждаме цялостния анализ на справедливата цена през Средновековието, трябва да имаме предвид нейния етичен и морален облик, който е и основният обект на размишления на схоластиците. Справедливата цена за св. Тома Аквински (1255 – 1274) и другите схоластици от епохата представлява този единен стандарт за оценка, с помощта на който общността може да ограничава злоупотребата при обмена и в същото време олицетворява тяхното виждане за едно по-справедливо общество.

Теориите за справедливата цена, *laesio enormis* и реституцията, която следва от приложението на С.4.44.2, стоят в основата на принципа на еквивалентност на престациите. За схоластиците справедливостта в обмена, справедливата или равностойната цена, както и *laesio enormis*, олицетворяват основните идеи за защита срещу експлоатацията на по-слабата страна в договарянето⁸. Именно с помощта на схоластиката конфронтацията между гражданското и каноничното право по отношение допустимостта на отклонението до $\frac{1}{2}$ от справедливата цена намира своята развързка.

2. Основни положения в каноничното право до XII в.

Утвърждаването на християнството като официална религия в пределите на Римската империя (313 г. с Миланския едикт) остава огромен отпечатък както в историята, така и в процеса на формиране на съвременните правни системи не само поради ценностите и посланията, които тя носи, но и защото тази религия упражнява влияние и взаимодействия със светския правния ред.⁹ Достатъчен пример за намесата в обществено-икономическия живот е предписанието в Новия завет заемите да се връщат без лихва¹⁰. Забраната за получаване на лихва произтича и от духа на братството, който е в основата на християнските учения. Исторически по-

⁷ **Boyd, W.** Just price, Public Utility, and the Long History of Economic Regulations in America. *Yale Journal on Regulation*. Vol. 35, 2018, p. 729 – 730.

⁸ **Decock, W.** *Theologians and Contract Law. The Moral Transformation of the Ius Commune (ca. 1500 – 1650)*. Leiden, Koninklijke Brill NV, 2013, p. 508.

⁹ **Петрова, Г.** Цит. съч., 9 – 13, 22, 34 – 41.

¹⁰ Лука 6, 35 – „...и назаем давайте, без да очаквате нещо...“.

гледнато, основният аргумент срещу лихвата, независимо от нейния размер, е, че тя потиска и утежнява допълнително положението на бедните и води до експлоатация на техните нужди.¹¹

Каноните и решенията на църковните съвети на епископите (вселенски събори), на синодите и на главите на Католическата църква, подчинени единствено на Свещеното писание (Стария и Новия завет), което е еманацията на Божественото откровение, представляват основните източници¹² на каноничното право. Предмет на църковното право са нормите, които регулират устройството, управлението, дейността на Църквата,¹³ както и нейните отношения с държавата, различните общности и лицата. Поради своето естество и изключително тясната връзка с морала то функционира самостоятелно и не зависи от определена територия, държава или политическо образувание, а е приложимо за всички народи за всички времена.¹⁴ Преимуществено нравственият характер на каноничните норми, основани на любовта, изисква различен подход при тяхното нарушаване – то се разглежда като грях. Санкциите за греховете не включват никаква определена физическа принуда, а се налагат чрез духовни средства¹⁵ – божие наказание, разкаяние, поправяне, както и най-тежкото – отлъчване от общността на вярващите (*excommunicatio, anathema*)¹⁶ на прегрешилия.

¹¹ Вж. Noonan, J. T. *The Scholastic Analysis of Usury*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1957, p. 21, 30, 31; Zimmermann, R. *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford, OUP, 1996, p. 170.

¹² Петрова, Г. Цит. съч., 65 – 85.

¹³ Проф. Петрова дефинира Църквата като създаден и оглавяван от Исус Христос институт на християнската религия на земята, който обхваща всички вярващи в един съюз с една цел – свързването на човек с Бог, т.е. вечното спасение на хората чрез възпитаване на нравствено съвършенство у тях в името на едно общо съжителство и благо – вж. Пак там, 15 – 21, 257.

¹⁴ Пак там, 22 – 28.

¹⁵ Петрова, Г. Цит. съч., с. 29 – 30.

¹⁶ Матей 16, 19; 18, 15 – 18; 1 Коринтяни 5, 5; 5, 11 – 13; 2 Коринтяни 2, 6 – 8; 2 Солунци 3, 14; Тит 3, 10; 2 Тимотей 2, 24 – 26; Галатяни 6, 1.

Основният принцип, който разграничава светската от църковната власт, олицетворена от императора и папата, като две титли, санкционирани от самия Бог,¹⁷ откриваме в Евангелието на Матей 22, 21 – „отдайте, прочее, кесаревото кесарю, а Божието Богу“. Императорът трябва да съблюдава нещата от този свят, докато папата следва да насочва обществото на вярващите към спасение в отвъдното посредством Църквата, като никой от тях не може да се намесва в дейността на другия. В същото време християнското учение проповядва всеки християнин да спазва и да се съобразява с разпоредбите на държавната власт и владетелите.¹⁸ Повечето от характеристиките на каноничното право имат своя произход и си взаимодействат с римското право. Връзката между каноничния и светския правопорядък ще се запази силна в продължение на векове, а въпросът за тяхното взаимодействие, както и колизия – не е решен категорично до наши времена.

Още през 325 г., когато се провежда Първият вселенски събор на християнските епископи в Никея,¹⁹ Църквата приема канон, който забранява лихварството. Забраната включва освен лихвата по парични заеми, също и лихвата от заемани потребими вещи, като например вино или зърно. Първоначално обаче тя се прилага единствено спрямо духовните лица и се разглежда единствено като грях срещу милосърдието или алчността. В началото на IX в. забраната вече обхваща и миряните.²⁰

Към XII в. в Свещената Римска империя²¹ каноничното и светското законодателство дефинират лихварството изключител-

¹⁷ Притчи Соломонови 8, 15 – 16; 1 Петрово 2, 18 – 20; Римляни 13, 1 – 7.

¹⁸ Петрова, Г. Цит. съч., 254 – 288; Kelly, J. M. A Short History of Western Legal Theory. Oxford, Clarendon Press, 1992, p. 90 – 91.

¹⁹ Петрова, Г. Цит. съч., с. 78 – 79.

²⁰ Вж. Munro, J. H. Usury, Calvinism, and Credit in Protestant England: from the Sixteenth Century to the Industrial Revolution. University of Toronto, 2011, p. 4; Vincent, J. Historical, Religious and Scholastic Prohibition of Usury: The Common Origin of Western and Islamic Financial Practices. Law School Student Scholarship. 600, 2014, p. 17; Homer, S., R. Sylla. A History of Interest Rates. Fourth Edition. Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons, Inc., 2005, p. 68.

²¹ Свещената Римска империя се възприема като наследник на Римската и Франкската империи и представлява организация от стотици политически

но широко.²² Такова е налице, когато се иска обратно повече от първоначално даденото, счита се за грях срещу справедливостта и форма на кражба.²³ Този, който вземе лихва, се смята, че търси неприлична печалба (*turpe lucrum*). Други укорими фигури освен лихваря са посредникът, спекулантът и монополистът.²⁴ Всякакви форми на неморални изгоди вследствие симония,²⁵ печалбарство, както и прекомерно завишени цени се окачествяват отново като *turpe lucrum*.

В този период връзката между неприличната печалба и състоянието на крайната нужда се проявява най-отчетливо чрез въвеждането на ценови уредби на основни хранителни продукти, както и опити за уеднаквяване на средствата за тяхното измерване с цел защита на купувачите в периоди на глад или други извънредни условия. Практиката, продиктувана от алчността, да се купуват храни по време на жътва, когато цената им е евтина, с мотива да се препродадат в неблагоприятен период (зима, времена на недостиг), когато се предполага, че цените ще са високи, представлява също *turpe lucrum*. Продажбата на по-висока цена се приема за валидна

образувания (княжества, кралства и епископии) с различни етноси в Западна и Централна Европа, която просъществува близо 1000 г. Влиянието, което Католическата църква упражнява върху държавата на франките, придава християнския облик на империята, което неминуемо се отразява и на капитуларните – законодателните актове на краля – вж. **Торбов, Ц.** Цит. съч., 60 – 68; **Kelly, J. M.** Op. cit., 85 – 88.

²² Вж. **Пиронев, С.** Исторически бележки върху проблема относно вземането за лихва. – Правна мисъл, 2020, № 1, 10 – 13.

²³ Вж. Изход 20, 15, който предписва Осмата Божя заповед: „Не кради!“, и Послание на св. ап. Павел до Ефесяни 4, 28: „Който е крал, да не краде вече, а по-добре е да се труди, като върши с ръцете си полезното, за да има що да отделя ономува, който се нуждае“. Кражбата нарушава правото на собственост, което естественият разум е установило като справедливо и необходимо временно условие за реда на нещата. То дава възможност на човека да се ползва от труда си и да го подтиква към трудолюбие – вж. **Noonan, J. T.** Op. cit., p. 29; **Decock, W.** Op. cit., p. 514.

²⁴ **Kelly, J. M.** Op. cit., p. 108.

²⁵ Терминът произтича от действията на Симон, описани в Деяния 8, 18 – 20, и представлява всякаква форма на подкуп срещу ръкополагане в духовен сан. Забраната за симония е прогласена и в Nov. 6.1.5, 9.

обаче в случаите, когато е продиктувана от жизнена необходимост. Законодателните актове на Франкската империя предвиждат защита и на продавачите на земя или други вещи, когато могат да докажат изпадането си в необичайно неблагоприятна ситуация, например в периоди на суша и глад са принуждавани от по-едри земеделци да разпродават собствеността си на абсурдно ниски цени.²⁶

От изложеното можем да направим извода, че през този период ударението пада върху идеята за защита на бедната част от населението от *turpe lucrum* под каквато и да е форма, независимо дали тя произтича от покупко-продажба или лихвоносен заем. Няма ясно очертана граница за размера на щетата. Изпадането на страната в крайно неблагоприятни условия от чисто обективен характер и спекулативното използване на това положение от страна на търговците с ясното намерение за печалба е забранено.

3. Дейността на канонистите през XII и XIII в.

Законодателството на Франкската империя, белязано изключително от влиянието на християнската организация в обществото, решенията на 7-те вселенски събора,²⁷ както и мащабните реформи²⁸ в Църквата, проведени от папа Григорий VII (1073 – 1085), оказват изключително благоприятно въздействие за успешното развитие и утвърждаване на правото на Католическата църква като независима нормативна система през XII и XIII в. Периодът е известен като Златната или Класическа епоха на западното канонично право.

²⁶ Вж. Noonan, J. T. Op. cit., 16 – 20; Munro, J. H. Op. cit., p. 4, 5; Homer, S., R. Sylla. Op. cit., p. 68, 69.

²⁷ Петрова, Г. Цит. съч., 78 – 82.

²⁸ Реформата утвърждава централизацията и върховенството на римския понтификат. Римокатолическата църква се отделя окончателно от светската власт. Институционализацията на Църквата в този период оказва влияние върху събитията, които оформят модерните европейски държави и техните правни системи – вж. Padoa-Schioppa, A. Op. cit. p. 67 ff; Kelly, J. M. Op. cit., p. 116 – 117.

3.1. Декретът на Грациан

Приблизително по същото време, когато Четиримата Доктори (Булгарус, Мартин, Якоб и Хуго) преподават римско право в Болоня, Италия се превръща в център и за църковните юристи, които интерпретират каноничното право през следващите векове. За основа на неговото изучаване се възприема частната компилация от около 4000 текста на монаха Грациан, изготвена през 1140 г. и носеща неговото име – Декретът на Грациан (*Decretum Gratiani*, или по-точно *Concordia discordantium canonum* – *Хармония на противоречащите си канони*). В него Грациан включва максимално широкото определение за лихварството – всичко, което надвишава първоначално даденото, или всякаква форма на свръхизлишък. Представена по този начин, дефиницията хвърля сериозни морални съмнения и по отношение на печалбите (*turpe lucrum*) от препродажбата на стоки на цени, по-високи от тези, при които са първоначално придобити²⁹.

Централизацията на Църквата в резултат на реформата на папа Григорий VII и въздигането до понтификата на папи, които притежават задълбочени правни познания, увеличава значително съдебните решения на римската курия³⁰. Накратко, процедурата представлява издаването на папски постановления (декреталии) по конкретни църковни съдебни спорове и изключително много

²⁹ Декретът на Грациан включва каноните на църковните съвети, синодални решения, папски наредби, цитати от Библията и не на последно място – фрагменти от римското право. Освен че декретът представлява първата по рода си сборка на източниците на църковното право, той се използва и като систематичен учебник на духовната юриспруденция – вж. **Торбов, Ц.** Цит. съч., с. 53; **Dondorp, H., E. Schrage.** The Creation of the *Ius Commune*. From *Casus* to *Regula*. The Sources of Medieval Learned Law, *Edinburg Studies in Law*, V. 7, Edinburg University Press, 2010, p. 30 ff.

³⁰ Каноничното право позволява директно обжалване или допитване до папата както след окончателни, така и при междинни решения на епископите. Често дори и самите епископи се обръщат за правен съвет до Рим в трудни случаи – вж. **Padoa-Schioppa, A.** *Op. cit.*, p. 99; **Dondorp, H., E. Schrage.** *Op. cit.*, p. 37, 38.

наподобява издаването на рескриптите³¹ от римските императори. Впоследствие като съдебен акт, отговарящ на конкретен случай, поради авторитетната си роля постановленията започват се прилагат при аналогични дела. По този начин те придобиват характера на източници на общи норми. Голяма част от класическото канонично право се създава именно чрез този метод³².

Юристите от каноничната школа имат съществена роля в историята на средновековното общество. Те придобиват познания за Библията, схоластиката и християнската етика в традициите на зараждащите се университети и се стремят да приложат християнските принципи във всекидневния живот и да създадат Божието царство³³ на земята. Първото поколение практики на каноничната школа се наричат декретисти, защото основен обект на изследвания и глоси е Декретът на Грациан. Канонистите от началото на XIII в. се наричат декреталисти. Те компилират и изуча-

³¹ Всички актове на императора се квалифицират под родовото понятие „императорски конституции“ (constitutiones principis). Гай изброява трите вида конституции – едикти, декрети и епистоли (рескрипти) (G.1, 5). Включването на определени рескрипти в Юстиниановата компилация въздига тяхната роля, преобразувайки ги в официални актове, източник на действащо право – вж. **Андреев, М.** Римско частно право. С., Софи-Р, 1993, с. 64 и сл.; **Новкиришка-Стоянова, М.** Кодификациите – reflexio iuris romani. – В: Научни трудове. Право, кн. 7, том 4, Пловдив, Пловдивско университетско издателство, 2022, с. 36, 37.

³² В своята съвкупност Декретът на Грациан – част първа, заедно със сбирките на папските декретали – част втора, събирани до XIV в., образуват Corpus iuris canonici – вж. **Торбов, Ц.** Цит. съч., с. 52; **Dondorp, H., E. Schrage.** Op. cit., p. 31 ff.

³³ Папата като глава на Църквата следва да води хората към вечния живот. За тази цел канонистите полагат усилия тяхната система да кореспондира възможно най-близко с идеала на християнското поведение, както и да сведат до минимум различието между право и морал – така **Vincent, J.** Op. cit., p. 18; Божието или небесното царство се споменава в множество текстове на Новия завет, вж. например – Лука 17, 20: „А попитан от фарисеите, кога ще дойде царството Божие, отговори им: царството Божие няма да дойде забелязано“, и сл. 17, 21 „и няма да кажат: ето, тук е, или: на, там е. Понеже ето, царството Божие вътре във вас е“.

ват папските постановления.³⁴ Във времето на декреталистите римското право влияе интензивно в църковната сфера.

Повечето теоретични въпроси от икономическо естество, включително и тези за справедливата цена и продажбата, намират своето място в раздела „За лихварството“ на Декрета на Грациан. Връзката с лихварството се окачествява като една от най-тежките форми на ерес – това е изходната точка на техните дискусии през тази епоха. Впоследствие единодушно канонистите приемат, че съществува разлика между печалбите от заеми (*usura*) и печалбите, произтичащи от продажба (*turpe lucrum*)³⁵.

Източниците на каноничното право са изключително критични³⁶ спрямо професията на търговеца и натрупването на богатство. Печалбата е опасност за спасението на вярващите, настръхва ги един срещу друг и по този начин застрашава възприятието на Църквата в обществото като колективно образувание с общи начинания и цели³⁷. В същото време към XII в. градският подем обуславя една засилена икономическа дейност. Градът става постоянно средище за обмен със заобикалящата провинция и с другите градски центрове. Чрез Западното Средиземноморие търговията навлиза във вътрешността на континента. В резултат на увеличеното търсене селското стопанство и занаятчийството се съживяват. Тъкачната манифактура започва да се развива в

³⁴ Папа Григорий IX (папа в периода 1227 – 1241 г.) през 1234 г. промулгира Допълнителната кника (*Liber Extra*) – нова компилация от декреталии, която отменя всички предходни кодификационни опити и се установява като единствен източник на канонични материали след Декрета на Грациан – вж. **Dondorp, H., E. Schrage.** *Op. cit.*, p. 31, 37; **Торбов, Ц.** *Цит. съч.*, с. 53.

³⁵ Вж. **Baldwin, J. W.** *The Medieval Theories of the Just Price. Romanists, Canonists, and Theologians in the Twelfth and Thirteenth Centuries.* *Transactions of the American Philosophical Society.* New series – Vol. 49, № 4, 1959, p. 37, 38; **Noonan, J. T.** *Op. cit.*, p. 82; **Homer, S., R. Sylla.** *Op. cit.*, p. 68.

³⁶ Вж. Матей 21, 12 – 17, Лука гл. 19, 45 – 48, Йоан 2, 13 – 22 – „И влезе Иисус в Божия храм, изпди всички продавачи и купувачи в храма...“.

³⁷ Вж. **Vincent, J.** *Op. cit.*, p. 18; **Brissaud, J.** *History of French Private Law.* Boston, Little, Brown and Company, 1912, p. 521; **Zimmermann, R.** *Op. cit.*, p. 170.

големите градове на Италия и Фландрия, създавайки класа на богати търговци.³⁸

Въпреки че, от една страна, печалбата от продажбата представява *turpe lucrum*, която е сходна с греха от лихварството, канонистите установяват форма на „изкупление“ за търговците и оправдават тяхната дейност на базата на определени обстоятелства. Те съзнават необходимостта от преразглеждане на архаичната забрана за търговия и изграждат практически приложима теория за покупко-продажбата и справедливата цена. На първо място са случаите, когато някой (без значение дали е духовник или мирянин) закупи стока за собствена или семейна употреба, без да има намерение да я продава впоследствие с цел печалба, но по-късно обаче е принуден, поради определена нужда, да я продаде. Ако е подтикнат от тази нужда, а не цели печалба, продавачът може да получи дори по-висока от първоначалната цена. Оказва се, че в този случай пазарната цена е справедливата цена.

Вторият случай, при който разликата между покупната и продажната цена се оправдава в полза на последната, предполага закупената стока да е подобрена. Тази форма е предвидена главно за миряните. Духовните лица могат да упражняват единствено съответно за положението им в обществото занятие – най-често изработка на книги и различни религиозни предмети. Продажбата на тези предмети е позволена само когато църковните привилегии не са достатъчни за собствената им издръжка.

Последният, трети случай на търговска дейност е разрешен единствено за миряните. Когато извършват по занятие търговия, но печалбата се използва за издръжката на семейството, работата им не е насочена към натрупване на богатство поради алчност. Декретистите оправдават умерената печалба с обстоятелството, че професията на търговеца е в полза на обществото.³⁹

³⁸ Благодарение на търговията тези европейски градове първи достигат значителна степен на богатство – вж. **Смит, А.** Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини. С., Партиздат, 1983, с. 384 и сл.; **Бар, Р., Ф. Тьолон.** Политическа икономия. Том 1. С., Кама, 2002, с. 68, 69.

³⁹ Той извършва транспорт и разпределя стоката между различните пазари и затова заслужава известно възнаграждение – вж. **Baldwin, J. W.** Op. cit., p. 38

Декретистите не обръщат внимание на римскоправните учения за продажбата и извършват собствен етичен анализ на характера на печалбата. Състоянието на нужда на продавача е един от факторите за обосноваване на по-високата цена. Останалите разгледани обстоятелства показват известни наченки на икономическата теория за справедливата цена и нейните елементи (труд, разходи, поддръжка, съхранение, транспорт). С оглед на целите, които канонистите си поставят, те не я довеждат до пълно изясняване. Значението им ще бъде отчетено впоследствие в трудовете на теолозите от XIII в.

3.2. Папските декретали

Фактът, че двете школи (на глосаторите и на канонистите) възникват по едно и също време и на едно и също място, е основополагащ за влиянието на римското право върху теориите на декреталистите за продажбата. Римското право се прилага субсидиарно там, където не съществуват писани църковни правила и разрешенията му не противоречат на повелите на Църквата, които имат силата на закон.⁴⁰ Чрез своите постановления папите въвеждат в корпуса на каноничното право разработената от глосаторите доктрина за *laesio enormis*, без да изменят нейните условия, заедно със системата на римското право за продажбата. За разлика от цивилистите обаче, канонистите прилагат доктрината изключително само в полза на увредения продавач. Новост е прилагането на допълнителен, нормативно закрепен, обективен критерий при изчисляването на справедливата цена на земята. Той е количеството приходи, които земята носи за определен период от време, вследствие на нейното качество.⁴¹

ff; Печалбата например от земеделска и текстилна продукция се разглежда позитивно – вж. **Vincent, J.** Op. cit., p. 19, 20; **Homer, S., R. Sylla.** Op. cit., p. 68, 69; Легитимната добросъвестна търговия се различава от непозволената търговия, основана на алчността. – **Zimmermann, R.** Op. cit., p. 171.

⁴⁰ Nov. 6, c. 1, par. 8.

⁴¹ Срв. два текста от Новелите на Юстиниан, които са източник на този механизъм, според Nov.120.9.pr. – сградите на Църквата следва да се продават на цена не по-малка от размера на техния наем за период от 50 г. Съгласно Nov.7.3.1 стойността на земята в предградията се изчислява според

Декреталистите, изследвайки връзката между *turpe lucrum* и *usura*, установяват за първи път риска като фактор, който се включва наравно с труда и разходите във формулата на справедливата цена. Чрез своите постановления папите продължават борбата срещу лихварството под всякаква форма. В отговор на папските актове търговците намират начини, чрез които формално забраната да се изисква обратно повече от първоначално даденото не се нарушава. Една от най-разпространените практики сред търговците е измамливото прикриване на заема като продажба на кредит, при която цената ще бъде платена по-късно при последваща препродажба на стоката. Условието е бъдещото плащане да бъде на цена, по-висока от стойността на стоките, която е съществувала към момента на сключването на договора. Подобно плащане се окачествява като морално, а цената като справедлива, ако към момента на продажбата има съмнение за бъдещата стойност на стоката.

Тъй като е възможно промяната във времето и сезоните да доведе до повишаване на търсенето, намаляване на предлагането или ще позволи узряването на плодовете, времето влияе върху стойността на някои стоки, например канела или пипер. Категоричното знание или дори надеждата за бъдещо повишаване на цената е индикация за ясно намерение за търсенето на спекулативна печалба от разликата при последващата продажба, което представлява скрито лихварство и грях.

По същия начин, ако времето няма абсолютно никакво въздействие върху стойността и въпреки това се сключи подобна сделка, отново ще е налице намерение за непозволена печалба от лихварство. За да поддържа своята дейност, търговецът трябва да се снабди с нова стока, която ще му струва повече (тъй като също ще бъде взета на кредит), отколкото ако бе продал собствената за пари в брой на момента.⁴²

нейния приход за период от 20 г.; вж. **Decock, W.** Op. cit., p. 530 ff; **Chamie, J. F.** Rescisión por lesion enorme: el problema del origen, Revista de Derecho Privado, núm. 19, julio-diciembre, 2010, Universidad Externado de Colombia Bogotá, Colombia, p. 37 ff; **Baldwin, J. W.** Op. cit., p. 43, 53.

⁴² Спв. **Noonan, J. T.** Op. cit., p. 91, 92; **Vincent, J.** Op. cit., p. 19; **Munro, J. H.** The Late-Medieval Origins of the Modern Financial Revolution: Overcoming Im-

Сходен подход се прилага и от постгрегорианските декрети-листи в случаите, когато търговец, който има намерение да продава на различно място, където стоката му би струвала повече, но няма капацитета да я транспортира, сключва сделка при отложено плащане (кредит) с определена надценка. Функцията на тази своеобразна „лихва“ е да покрие риска от транспортирането на стоката (най-често по море, от един пазар на друг), който кредиторът поема⁴³.

Канонистите ясно осъзнават обстоятелството, че пазарната цена подлежи на колебание според времето и мястото. Така например цената по време на излишък ще бъде ниска, а в период на недостиг – висока, но тя ще бъде винаги текуща, следователно – справедлива. В този смисъл съмнението и незнанието за бъдещите време и място на продажбата обосновават наличието на риск. От своя страна, той изключва намерението за спекулативна печалба и експлоатацията на нуждаещи се купувачи. По този начин някои от късните канонисти на XIII в. поставят риска наравно с труда и разходите като икономически показатели, които следва да бъдат включени в справедливата цена.

И така, в резултат от дейността на канонистите през XII – XIII в. Църквата следва два различни подхода спрямо продажбата. От римското право тя възприема общата постановка на продажбата, осъществена при условията на свобода на договарянето и ограничена единствено от *laesio enormis*. Последната е **явна** диспропорция, надхвърляща $\frac{1}{2}$ от справедливата цена. Справедливата цена се приравнява на текущата пазарна цена по време и място на сключване на договора.

От друга страна, декретистите оправдават печалбата на търговеца чрез вложения труд за преработка и подобрение на предмета на договора, както и разносните и риска от колебания на пазара, без обаче да доразвият връзката между цената, образувана от тези фак-

pediments from Church and State. Department of Economics, University of Toronto, Working paper № 2 for 2001, p. 12.

⁴³ За различие между схоластичните теории за лихвата и за справедливата цена в търговията през Средновековието – вж. Noonan, J. T. Op. cit., 89 – 99; Munro, J. H. Usury, Calvinism, and..., 7 – 10; Vincent, J. Op. cit, 32 – 36; Baldwin, J. W. Op. cit., p. 52.

тори и пазарната цена. Декретистите забраняват практиките с единственото намерение за извличане на печалба, дори и в минимален размер.

3.3 Двойната юрисдикция на Църквата

През призмата на специфичната двойна юрисдикция⁴⁴ на Църквата през XIII в. тези два подхода намират своята обосновка. Външният форум, познат още като *ius fori*, представлява публичен църковен съд, пред който се разглеждат нарушенията спрямо християнската общност по процедура, сходна с тази на светските съдилища. В този процес договорите за продажба се разглеждат в съответствие с установената от римското право рамка – свободата на договаряне в границите на $\frac{1}{2}$ от справедливата цена. Прикритите заеми под формата на продажба, както и различните форми на спекулата също са предмет на този съд, ако цените са в явно несъответствие със справедливата цена, която се равнява на пазарната цена⁴⁵. *Ius fori* прилага позитивното право, което е съобразено с практиката на всекидневния живот. Целта на тази техника е създаването на едновременно работеща и справедлива система за продажбата и цената. Външният форум не наказва взаимното надхитряне, но и не го и поощрява, допустимо е лицата да придобиват стоки въпреки тяхната недобросъвестност.

От друга страна, *ius poli* (вътрешен форум) е властта на Църквата да съди хората с оглед тяхната лична връзка с Бог от гледна точка на религиозното (Божественото) право. Познат още като съд на съвестта, при него вярващият изповядва греховете си

⁴⁴ От съществено значение за християнското учение през Средновековието е концепцията за естественото право, наследена от гръцката философия и класическата римска юриспруденция. Естественото право признава човешките права, като например личната свобода и правото на частна собственост, които не могат да бъдат отменени нито от законодателя, нито от съдията. Характерът на естественото право като превъзходящо всякакъв писан закон е признат от каноничното право. За ранните канонисти естественото и Божественото право представляват едно и също, което е поправено по-късно от теолозите – срв. Noonan, J. T. Op. cit., p. 21, 23, 36, 37; Торбов, Ц. Цит. съч., с. 116 – 117.

⁴⁵ Padoa-Schioppa, A. Op. cit., p. 112, 113; Decock, W. Op. cit., p. 554 ff.

пред своя свещеник и получава морални и духовни напътствия. Приложена при договора за продажба, ако търговецът е реализирал печалбата чрез влагане на труд, допълнителни разходи, при наличието на риск и с чистото намерение да набави средства за себе си или семейството, а не чрез спекулации на пазара и воден от алчност, той следва да бъде морално освободен от порицание.

Вътрешният съд забранява надлъгването и използването на хитрости спрямо другия контрахент и третира всяка форма на уреждане, дори и минимална, като грях срещу справедливостта.⁴⁶

Двата форума дават двете нива на оценка на поведението – от гледна точка на общността и от гледна точка на личността. Докато вниманието на канонистите е насочено към изграждането на работещи решения по отношение на външния форум на Църквата, то теолозите се фокусират основно към областта на форума на съвестта, както и към етичната страна на въпросите за продажбата и цената.

Първите признаци за установяване на икономическата наука са косвен резултат от опитите на схоластиците за приспособяване на настъпващите икономически промени в Европа с религиозните учения на Църквата за съществуването и етиката. Теорията за лихвата, за справедливата цена, както и институционализацията на частната собственост представляват основни икономически въпроси. Техният произход не следва да се търси нито в правото, нито в икономиката, а в теологията и трудовете на схоластиците.⁴⁷ Определени видове договори като неправилният влог, застраховката, доживотната рента, менителницата, както и различните форми на кредитиране, възникнали през Средновековието, са оригинално постижение на схоластиците, директно повлияни от анализа им на лихварството.⁴⁸ По този начин договор-

⁴⁶ Вж. **Baldwin, J. W.** Op. cit., p. 57, 58; **Decock, W.** Op. cit., p. 560, 579 – 581.

⁴⁷ Вж. **Landreth, H., D. Colander.** History of Economic Thought. 4th ed. Boston, Houghton Mifflin Company, 2002, 35 – 37.

⁴⁸ **Noonan, J. T.** Op. cit., p. 2, 3; **Vincent, J.** Op. cit., p. 23 – 31; **Munro, J. H.** Usury, Calvinism, and..., 6 – 9; **Homer, S., R. Sylla.** Op. cit., 71 – 76; **Lee, J.** Should interest Rates be Regulated or Abolished? The Case for the Abolition of Usury. The Western Australian Jurist, 2017, vol. 8, p. 230.

ното право в Западна Европа получава двоен стимул за своето развитие.

4. Теолозите и справедливата цена

През XIII в., когато теориите за справедливата цена в римското и в каноничното право са в напреднал стадий на развитие, теолозите-схоластици, специализирани основно в метафизиката⁴⁹ и този дял от богословието, който се занимава с въпросите за теоретичните познания за Бог и неговото творение, започват да разсъждават по проблемите, свързани с етиката при покупко-продажбата.⁵⁰ Техен център е Парижкият университет, а диалектическият метод на размисъл – техният инструмент. Схоластичното течение си поставя за цел да съчетае светските виждания за начина, по който е устроен светът, наследени от гръцките философи, с ученията на Християнската църква. Или по друг начин казано, да съгласува разума с Божественото откровение, науката с вярата и философията с теологията.⁵¹ Едно от основните постижения на схоластиците е синтезирането на различните възприя-

⁴⁹ Философията е науката, която търси причините, които задвижват всички процеси във вселената и които определят нейната структура и ред. Елементарното наблюдение на тази сила не е достатъчно да задоволи интереса на човек за това кое инициира този импулс, кое допринася за неговата регулярност и в същото време представлява причината за различните събития. Човек следва да излезе извън ограниченията на естествените науки. Отвъд законите на физиката съществува друго ниво на познание – това на метафизиката – вж. **Lobban, M.** A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence Volume 7, The Jurists' Philosophy of Law from Rome to the Seventeenth Century, Springer Dordrecht, 2007, p. 32 ff.

⁵⁰ Правният позитивизъм не позволява разглеждането на писмените текстове през призмата на теологично-философските интерпретации, но все пак една значително голяма част от понятията в континенталното право намират своята обосновка и обяснение чрез теологичните учения – вж. **Decock, W.** Op. cit., p. 22 ff.

⁵¹ Преведеният през XII в. голям брой гръцки философски текстове, включително и трудовете на Аристотел върху логиката, които са игнорирани до този момент от християнския Запад, са в основата на схоластичния метод – вж. **Evans, G. R.** The Medieval Theologians. An Introduction to Theology in the Medieval Period. University of Cambridge, Blackwell Publishing Ltd., 2001, p. xv – xvii; **Lobban, M.** Op. cit., p. 97, 98.

тия за моралните и богословски принципи на справедливостта от древните времена и тяхното отнасяне спрямо отделните случаи, включително и при задължението за съблюдаване на справедлива цена при покупко-продажбата.

Важно е да отбележим, че *laesio enormis* представлява само един от преките механизми за налагането на справедливата цена в конкретни договорни отношения през Средновековието. Теориите за справедливата цена са в основата на тогавашния икономически живот и имат отношение с уеднаквяването на условията за труд, възнаграждението, както и ценовите уредби в градските гилдии, които са основното икономическо образувание. Градските гилдии по това време на практика упражняват властта в градовете и определят икономическата политика.⁵² Приложението на теорията за справедливата цена през този период противопоставя свободната конкуренция на монополните практики, изразено в съвременното понятие.⁵³

4.1. Теории за справедливата цена

С оглед установяването на истинското съдържание на справедливата цена в *laesio enormis* и принципа на еквивалентността на престациите в обменните отношения следва да разгледам историческата, обществено-политическа и икономическа обстановка, която води до обособяването и обосноваването на конкретното правило за поведение.

⁵² В средновековните градове професиите са организирани в общностите на занаятите. Това са групи, които се радват на изключителни привилегии (данъчни и юридически) да практикуват определени професии по правила, определени от властта. Те представляват автономни тела, построени на йерархичен принцип, които притежават правото да установяват собствени статuti и да осигуряват тяхното спазване – така **Бар, Р., Ф. Тьолон**. Цит. съч., с. 69.

⁵³ Срв. **de Roover, R.** The Concept of the Just Price: Theory and Economic Policy. – In: The Journal of Economic History, vol. 18, no. 4, 1958, p. 428 (<http://www.jstor.org/stable/2114534>); **Kaulla, R.** Theory of the Just Price. A Historical and Critical Study of the Problem of Economic Value. Translated from the German by Robert D. Hogg. London. George Allen and Unwin Ltd, 1940, p. 39, 40.

Различни са обясненията⁵⁴ за разбирането на схоластиците за справедливата цена. Отговорът на този въпрос зависи от подвъпроси като как се оценява стойността на една стока; как се определя пропорцията, чрез която се постига равенството; какви са факторите, които формират справедливата цена.

През XIX и началото на XX век възниква теорията,⁵⁵ че справедливата цена представлява метафизично определяема, мистична и „обективна“ стойност, която е вътрешно присъща⁵⁶ на всеки предмет. Според нея всяко нещо притежава едно общо нематериално и необвързано с друго нещо качество – вътрешно присъща доброта, за разлика от неговата външна стойност, която се определя според това доколко едно нещо притежава качествата необходимост и полезност за човек. По друг начин казано, вътрешната стойност изразява крайната цел, докато външната стойност се разглежда като средство.

⁵⁴ Вж. **Landreth, H., D. Colander.** Op. cit., 38 – 40; За критичен преглед – вж. **Namouda, O., B. Price.** The justice of the just price. The European Journal of the History of Economic Thought, 4:2, 1997, 191 – 216.

⁵⁵ Вж. **Langholm, O. I.** Price and Value in the Aristotelian Tradition: A Study in Scholastic Economic Sources. Bergen, Universitetsforlaget, 1979, 27 – 30; Възможността справедливата цена да е еквивалентна на вътрешната стойност на нещата се споменава за първи път от немския юрист и философ Кристиан Томазий (1658 – 1728). Според него идеята, че стойността е вътрешно присъща на нещата и произтича от естественото сравнение на едно нещо с друго, е изцяло продукт на фантазията на хората – вж. **Thomasius, C.** De aequitate cerebrina. Halae Salicae. Apud Ioann. Christianum Hendelium, 1749, Cap. II. De Aequitate cerebrina Legis 2. Cod. de Rescindenda Venditione. § XIV, XV, 50 – 52 (<https://books.google.bg/books?id=h3-AtVP0ezgC>).

⁵⁶ Традиционно се приема, че вътрешноприсъщата стойност стои в основата на етиката. Вътрешната стойност на нещо се нарича стойността, която това нещо има „само по себе си“ или „заради самото себе си“. Живот, съзнание, сила, здраве, мъдрост, любов и др. притежават вътрешна стойност, защото са добри сами по себе си, а не заради нещо друго. От тази гледна точка например един кон би струвал много повече от един скъпоценен камък, тъй като одухотворените същества стоят по-високо в природата от неодухотворените – вж. **Zimmerman, M. J., B. Bradley,** Intrinsic vs. Extrinsic Value, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), (<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/value-intrinsic-extrinsic/>).

До средата на XX в. в дискусиата се добавя идеята, че схоластиците, включително и св. Тома, възприемат за основа на стойността на стоките теорията за себестойността. Тя включва както труда, така и разходите за суровината и адекватните средства за издръжка на производителя и семейството му. Всички тези компоненти образуват цената за производство.⁵⁷ Това възприятие за справедливата цена, обвързана с разходите за производство и социалния статус на производителя, се разглежда от някои автори като един от елементите на социалната теория през Средновековието.⁵⁸ Тази доктрина намира практическо приложение в гилдийната система.⁵⁹ Важно е да отбележим, че установяването на крайните цени е преимуществено функция на властите. Когато гилдиите фиксират определена цена с оглед защитата на техните членове, същата следва да бъде официално санкционирана.⁶⁰ Гарантирането на справедлива прехрана и поминък за всичките ѝ членове стои в основата на икономическата политика.

В контекста на социалния статус справедливата цена цели ограничаване на възможността за натрупване на средства и запазване на установената феодална йерархия, доколкото приходите покриват единствено собствените загуби, от което следва и изначално невъзможността за разрастване на стокооборота. Обществото, също както и човешкото тяло, представлява организъм, със-

⁵⁷ Теорията за себестойността, позната още и като трудова теория за стойността, през Средновековието се защитава от **Hagenauer, S.** Das „justum pretium“ bei Thomas Aquino; ein Beitrag zur Geschichte der objektiven Werttheorie. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1931, 12 – 30; **Kaulla, R.** Op. cit., 36 – 39; **Tawney, R. H.** Religion and the Rise of Capitalism. London, John Murray, 1936, 40 – 42; **Schreiber, E.** Die volkswirtschaftlichen anschauungen der scholastik seit Thomas v. Aquin. Jena, Verlag von Gustav Fischer. 1913, 43, 62 – 64, 73.

⁵⁸ Вж. **Landreth, H., D.** Colander. Op. cit., p. 38; **Tawney, R.** Op. cit., p. 14 – 21.

⁵⁹ Основен поддръжник на това виждане е основателят на социологията като научна дисциплина Макс Вебер (1864 – 1920). Теорията му цели да обвърже „политиката за препитание“ на средновековните гилдии със справедливата цена за занаятчиите по такъв начин, че да им позволява да запазят социалния си статус – вж. **Weber, M.** General Economic History. Translated by Frank H. Knight, Ph. D. New York, N. Y., Collier Books, 1961, 110 – 121.

⁶⁰ **de Roover, R.** Op. cit., p. 432.

тавен от различни членове. Всеки член има своя функция и трябва да получава средствата, определени за неговото съсловие, като не трябва да претендира за повече. Следователно вътре в съсловието трябва да има равенство, но между тях съществува неравенство.

Тази доктрина осъжда всякакви опити за постигане на непрекъснато и неограничено увеличаване на материалното богатство, които модерните общества приемат за похвални. Нейната социална функция е насочена към предотвратяване на опасността материалните придобивки да се превърнат в единствения мотив за икономическа дейност, както и да запази традиционната обществена структура. Хайнрих от Лангенщайн (1325 – 1397)⁶¹ обобщава: „Този, който има достатъчно, за задоволяване на собствените си потребности... и въпреки това непрестанно се труди, за да придобие благосъстояние или за да получи по-високо социално положение, или за да може впоследствие да притежава достатъчно и да живее, без да се труди, или за да може синовете му да се превърнат в богати и важни хора – всички подобни (мотиви) са подбудени от проклятието алчност, чувственост или гордост“⁶². Неговите трудове, свързани с теорията за стойността и цената, са широко използвани за историческо обосноваване⁶³ на съвременната теорията⁶⁴ за жизнения минимум.

⁶¹ Немски схоластичен философ, теолог, математик и дългогодишен преподавател в Парижкия университет, а впоследствие и в новосъздадения Богословски факултет на Виенския университет през 1383 г. Влиянието му е силно осезаемо в Централна и Източна Европа, където във водещите университети (Виена, Прага и Краков) се утвърждава номинализъмът като схоластично учение.

⁶² **Heinrich von Langenstein**. Tractatus bipartitus de contractibus emptionis et venditionis, I, 12, цит. по **Schreiber, E.** Op. cit., p. 197.

⁶³ Вж. **de Roover, R.** Op. cit., 419 – 420.

⁶⁴ Възнаграждението, необходимо на едно четиричленно семейство, което следва да покрие линията на бедност или количеството доход, генерирано от такава заплата, което ще позволи на същото да си осигури необходимите храна, жилище, облекло, здравеопазване и други нужди, продиктувани от съвременния начин на живот по такъв начин, че човек да не бъде участник в програми за социално подпомагане. Подобна социална дефиниция на тру-

Продължаващата дискусия⁶⁵ за същността на справедливата цена през втората половина на ХХ в. измества фокуса от въпроса за себестойността към този за „полезността“ и „нуждата“ като функции на цената. Справедливата цена се отъждествява с конкурентната пазарна цена, която варира от ден на ден и от място на място. Тази теория дава предимство на търсенето (полезността), отчитайки и предлагането (производствените разходи) на стоките. При изключителни случаи на недостиг на жизненоважни стоки (глад, пожар, наводнение и др.) или при липса на повече търговци публичните власти си запазват правото да се намесят в пазара, налагайки справедливата цена.⁶⁶

Схоластиците не достигат до детайлен анализ на елементите, които формират цените в една икономика, нито пък се опитват да разберат тяхната роля при разпределението на оскъдните ресурси. Вниманието им е насочено главно към етичната страна на цените, повдигайки въпросите за справедливостта и равенството.

Схоластичната концепция за справедливата цена се разглежда алтернативно като предвестник на трудовата теория за стойността⁶⁷ на Карл Маркс (1818 – 1883) или на теорията за пределната полезност⁶⁸ на стоките. Последната е развита от Австрийската

довото възнаграждение оценява не само неговата абсолютна величина като цена на труд, но и относителната му стойност спрямо приетия стандарт за живот – вж. **Clary, B. J.** Smith and Living Wages. Arguments in Support of a Mandated Living Wage. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 68, No. 5 (November, 2009), 1064 – 1065 (<https://doi.org/10.1111/j.1536-7150.2009.00653.x>).

⁶⁵ Вж. **Baldwin, J. W.** Op. cit., 71 – 80; **Gordley, J.** The Philosophical Origins of Modern Contract Doctrine. New York, OUP, 1991, 94 – 102; **Noonan, J. T.** Op. cit., 82 – 89; **de Roover, R.** Op. cit., 422 – 428; **Zimmermann, R.** Op. cit., 264 – 267.

⁶⁶ **Noonan, J. T.** Op. cit., p. 86; **de Roover, R.** Op. cit., p. 421.

⁶⁷ Трудът е основен фактор в производството на икономическа стойност. Св. Тома Аквински е предшественик на Карл Маркс – така **Tawney, R. H.** Op. cit. p. 36; **Hagenauer, S.** Op. cit., 13 – 16; за Маркс трудът позволява да бъдат сравнявани стоките една с друга. Същественото тук е, че стоките добиват изцяло стойността си от количеството труд, който трябва да се използва за производството им.

⁶⁸ Теорията за пределната полезност приема за отправна точка нуждите на хората. Позната още като „субективна“ теория на стойността, тя се фокуси-

икономическа школа след 1870 г.⁶⁹ От нея следват възгледите⁷⁰ на неокласицизма, че конкурентните пазари са способни да предложат съвършено справедливи цени.

4.2. Анализ

Идеята за справедливата цена започва от изводите на Аристотел. Истинското щастие според него представлява крайната цел в живота на всеки човек. Тя може да бъде постигната само чрез упражняване на добродетелите и изграждане на морален характер, като се води съзерцателен живот, който ще постави времеви граници на икономическите дейности.⁷¹

Сам по себе си договорът за покупко-продажбата е „въведен за обща полза и за двете страни: доколкото именно единият има нужда от онова, което другият притежава, и обратно... Ала въведеното за обща полза не бива да обременява повече единия в сравнение с другия. Затова договореността между тях трябва да е съобразена с някакво реално равенство. Но количеството на вещите, които хората употребяват, се измерва с дадената им цена: за което са изнамерени и парите...“.⁷²

В съответствие с текстовете на Дигестите⁷³, които определят стойността на една вещь според нейната текуща цена, св. Тома и схоластиците⁷⁴ възприемат виждането, че нейната измеримост се определя изцяло от субективната преценка, воля и желанията на

ра върху индивидуалните предпочитания по отношение на множество стоки и сблъсъка между тези предпочитания с ограниченията, които природата налага на човешките потребности – вж. **Бар, Р., Ф. Тьолон**. Цит. съч., с. 42, 43, 143 – 149; **Landreth, H., D. Colander**. Op. cit., 238 – 250.

⁶⁹ За връзката между схоластиците и австрийската школа – вж. **Върбанов, И.** Късната средновековна схоластика – предвестница на теориите за свободната пазарна икономика. – Икономически изследвания, № 2, 2003, 72 – 88, (https://www.iki.bas.bg/Journals/EconomicStudies/2003/2003_2/4_Verbanov-f.pdf)

⁷⁰ **Landreth, H., D. Colander**. Op. cit., 254 – 281.

⁷¹ **Kern, W.** Returning to the Aristotelian paradigm: Daly and Schumacher. History of Political Economy 15:4. Duke University Press, 1983, 507 – 510.

⁷² **Тома от Аквино**. Сума на теологията. Част II/2. Превод от латински Цочо Бояджиев. С., Изток-Запад, 2009, в. 77, р. 1, с. 1062.

⁷³ D.4.4.16.4; D.19.2.22.3; D.18.1.38.55; D.18.1.14.

⁷⁴ **Baldwin, J. W.** Op. cit., р. 74; **Gordley, J.** The Philosophical Origins ..., 95 – 97.

човек. Св. Тома категорично заявява, че „цената на продаваните вещи не се съобразява с равнището на природата, понеже понякога по-скъпо се продава кон, нежели роб: ами се съобразява с ползата, която те принасят на човека“⁷⁵. Оттук произтичат два извода – икономическата стойност изобщо не представлява някаква метафизична величина, определена на база естествени и вътрешно присъщи свойства (защото в природата човекът винаги е на върха на пирамидата), а напротив – тази дефиниция въвежда обективния характер на ползата, произтичащ от неговите външни качества, но запазва изцяло субективното възприятие на стойността. Качествата и свойствата на вещта са от второстепенно значение и придават стойност, доколкото същите са способни да задоволяват човешките желания и нужди. Ползата зависи от целите, които човек си поставя: оценяването на една вещ, защото задоволява определена нужда, е идентично с това да я оцениш, защото е полезна. В този смисъл нуждата осъществява двойна функция в обмена. От една страна, тя мотивира същата, защото без взаимните нужди хората няма да влизат в обменни отношения, от друга – като единствен стандарт за измеримост, чрез който вещите могат да бъдат сравнени, оценени и разменени.

Основен аргумент в полза на пазара като „лакмус“ за справедливата цена, се открива в историята на продавача, който, докарвайки пшеницата на място, където има недостиг на зърно, знае, че след него идват още мнозина със същия товар. На въпроса може ли тогава да продаде пшеницата на заварената на новото място цена (която в случая е значително висока) или воден от справедливостта, следва да оповести идването на останалите търговци, които пренасят достатъчно количество зърно, което ще предизвика спад на цената, св. Тома отговаря, че след като тяхното пристигане е бъдещо и несигурно събитие, няма да бъде несправедливо, като не огласява това обстоятелство, въпреки че ако го направи, ще бъде добродетелно.⁷⁶ Този пасаж изцяло противоречи на идеята, че схоластиците са първообразът на марксистите и недвусмислено потвърждава, че именно пазарната цена е справедливата. Наистина,

⁷⁵ Тома от Аквино. Цит. съч., в. 77, р. 2, с. 1067.

⁷⁶ Тома от Аквино. Цит. съч., в. 77, р. 3, 1068 – 1070.

без търсенето като първопричина няма да съществува стойност, но оскъдността на стоките (предлагането) ще го ограничи и насочи в рамките на справедливата цена, която не е константна в нито един момент и на различни места. Тя не може да бъде установена категорично и е винаги променлива именно вследствие на обстоятелството, че е пазарната цена.

Малки и незначителни отклонения в изчисляването на теоретичната и абсолютна справедлива цена при това положение не представлява нарушаване на справедливостта в обменните отношения.⁷⁷

След като обикновената (пазарна) цена, която е неточна, променлива, както и че същата невинаги ще възстанови вложените труд и разходи, как тя гарантира равенството в обмена, т.е. е справедлива? Отговорът на този въпрос се крие в нейния обективен аспект.⁷⁸ Стана ясно, че цената се определя според субективната преценка на конкретните страни в разменното отношение. Въпреки това веднъж определена от всички, тя се преобразува в обективна величина.⁷⁹ Това положение е валидно за всеки един пазар – пазарната цена представлява за индивидуалния продавач и купувач обективна стойност, която не зависи от техните конкретни и специални желания, чувства, интереси, както и личната полезност, която предметът им носи, а от общата оценка на купувачите и продавачите на база нуждата, оскъдността и производствените разходи.⁸⁰ Именно защото е установена по този общ начин (*communis aestimatio*), тя запазва равенството между полученото и даденото. По същата логика, независимо колко разходи ще генерира по пътя си търговецът на пшеница в горепосочения пример, той ще може да таксува само общата оценка на стоката си на местния пазар.

⁷⁷ „Този, който е надвзел, е длъжен да възстанови на ощетения надвзетото, ако щетата е твърде значима. Казвам това, понеже понякога справедливата цена не е точно определена, ами е по преценка, така че увереното наддаване или отнемане не изглежда да нарушава справедливото равенство“, заявява св. Тома в съпоставката с теорията на глосаторите и канонистите за *laesio enormis* – вж. Пак там, в. 77, р. 1, с. 1063.

⁷⁸ Noonan, J. T. Op. cit., p. 87.

⁷⁹ Zimmermann, R. Op. cit., p. 265.

⁸⁰ Gordley, J. The Philosophical Origins ..., p. 97.

Това разбиране е изцяло заимствано и в синхрон с традиционната доктрина на римското право и глосаторите,⁸¹ които признават правилото на D.35.2.63.pr., че нещата придобиват своята стойност именно посредством тяхната обща полезност и оценка, но не и от привързаността или индивидуалната нужда на конкретното лице. Поради тази причина и разликата, която св. Тома, описва: „Затова да продадеш нещо по-скъпо, отколкото то струва, или да го купиш по-евтино, е само по себе си несправедливо и непозволено“,⁸² не е нищо друго освен разлика между цената, платена в конкретната сделка, и цената, която се формира от обществената оценка на една стока (т.е. обикновената пазарна цена).

Но точно защото св. Тома разсъждава върху това, което днес наричаме нормалната конкурентна цена, измамливото представяне на количеството и качеството на стоката заема основно положение, а индивидуалните ценови отклонения на каквото и да било друго основание ще бъдат рядко срещани, което ни довежда до следващата съставна част от доктрината за справедливата цена.

Второстепенните качества на покупко-продажбата се отнасят не към самите стоки в обмена, а спрямо лицата, които са страни по нея, защото „...акцидентално (*покупко-продажбата*) може да е в полза на единия и във вреда на другия: – например ако единият има голяма нужда от някоя вещь, а за другия е болезнено да се раздели с нея (курсив мой)“.⁸³ В този смисъл индивидуалната полезност или увреждане на разменното отношение се оказват решаващи фактори за определянето на конкретната цена, понеже както продавачът, така и купувачът могат да бъдат в неизгодна позиция. Това състояние може да е причина за индивидуална договорка над текущите пазарни условия и цени. Купувачът е вероятно да има необичайна нужда от определена стока – например гладуващ човек, който не може поради обективни причини да отиде до пазара

⁸¹ **Accursius**, *Glossa ORDINARIA*, to C.4.44.2, to Digest 35.2.63, to C.4.44.4 to *autoritate iudicis* (Lyon 1549), цит. по **Gordley, J.** *Equality in Exchange*. *California Law Review*, vol. 69, December 1981, № 6, p. 1640; Вж. **Baldwin, J. W.** *Op. cit.*, p. 28.

⁸² **Тома от Аквино**. Цит. съч., в. 77, р. 1, с. 1062.

⁸³ Пак там, в. 77, р. 1, с. 1062.

и да се снабди с храна оттам или има належаща и спешна нужда от обикновено лекарство, което в неговия случай е животоспасяващо. Ако обичайната цена на стоките е 50 единици, състоянието му не може да бъде експлоатирано от продавачите да претендират 5000 единици, защото конкретно за него те струват толкова. По същия начин нуждата на конкретния продавач не може да бъде взета предвид от купувача. Ако продавачът е в състояние на крайна нужда⁸⁴ например от средства, за да изхрани семейството си и желае да продаде пшеница, която на пазара струва 50 единици, той е овластен да я продаде на поне тази цена, а купувачът, който търси изгодна сделка, не може да злоупотребява с положението му и да се опитва да извлече цена под 50 единици. По аргумент на противното, ако неизгодната позиция на продавача, който например трябва да продаде единствения си чифт обувки, доведе до намаляване на договорената цена под пазарната, сделката отново ще бъде несправедлива.

На следващо място, когато пазарът не е в състояние да осигури равновесие и защита на икономически по-слабата страна, тогава цените на стоките следва да бъдат определени отново по общ начин (*communis*) от публичните власти в лицето на принца.⁸⁵ От XVI в. нататък мнозинството от схоластици се обединяват върху идеята, че справедливата цена ще бъде или пазарната цена, или тази, която е фиксирана чрез нарочен законодателен акт на принца.

⁸⁴ Нуждата ще е крайна, когато същата е толкова неотложна и явна, че ако не бъде задоволена, човек неминуемо ще загуби живота си или този на близките си. Такова състояние оправдава дори и кражбата – пак там, в. 32, р. 7, с. 511 – 514 и в. 66, р. 7, 963 – 964.

⁸⁵ Феодалните принцове, които са под властта на Свещената Римска империя и които са достатъчно силни да организират и защитават определена територия, олицетворяват държавата и нацията. Властта на принца е особено силна в италианските градове-държави и полунезависимите германски имперски градове (*Reichsstädte*). В Англия и Франция, въпреки че кралските правителства осъществяват суверенната власт, двете монархии също са оставили местната градска власт преимуществено да осъществява икономическата политика – вж. **Schumpeter, J.** *A History of Economic Analysis*. Great Britain, Routledge Ltd, 2006, 140 – 144; **de Roover, R.** *Op. cit.* p. 428.

Такава ситуация⁸⁶ може да възникне при опити за манипулация на пазарната цена от гилдиите в процеса на предлагането на една стока на пазара, чрез спекулативни продажби или в извънредни ситуации, които са естествени събития, като природни бедствия (суша, пожар и др.), при които рязко възниква недостиг на основни жизнено-необходими стоки⁸⁷ (пшеница, хляб, месо и др. подобни).

5. Заключение

Настоящото изложение идва да разкрие основните елементи, които стоят зад теориите за справедливата цена. Смесването на икономически и етични възгледи от схоластиците в дискусиите за справедливата цена не им позволява цялостен и завършен анализ на икономическите компоненти и връзката между тях. Знаейки кои фактори водят до повишаване и намаляване на цените (търсене и предлагане), те не ги изследват самостоятелно като независими променливи.

През цялото Средновековие човешката алчност и измама⁸⁸ съпътстват икономическите дейности. Схоластиците поставят на първо място справедливостта пред обмена като социално явление, поради което оправдават и институционалната намеса в пазара, която цели заличаване на неравенствата. Вследствие пазарната (настояща) цена е действителната цена на определена стока на определено място и момент, която може да е общо определена в условията на свободна конкуренция или легално установена от официалната власт. В този смисъл функциите на справедливата цена могат да се обобщят в четири категории – да позволи нуждите на индивида да бъдат задоволени; да възстанови направени-

⁸⁶ Вж. **de Roover, R.** Op. cit., p. 424; **Decock, W.** Op. cit., p. 526.

⁸⁷ Такива природни продукти изискват специална почва и местоположение за отглеждане, а земята може да се окаже недостатъчна за задоволяване на действителното търсене. Поради тази причина цялото изнесено на пазара количество може да бъде продадено на онези, които са готови да дадат повече, отколкото е достатъчно за заплащането на рентата на земята, която ги е произвела, заедно с работната заплата за труда и печалбата от капитала, приложени за производството и изнасянето им на пазара, съобразно естествените им норми – **Смит, А.** Цит. съч., с. 63.

⁸⁸ **Hamouda, O., B. Price.** Op. cit. p. 202.

те разходи от страна на предлагането, гарантирайки запазването и нормалното функциониране на обществото; да осигури еднаква оценка и не на последно място – да ограничи експлоатацията на чуждите недостатъци в обmena.

Според всичко гореизложено може да се формира изводът, че за св. Тома справедливата цена е тази, която предоставя възможност на купувачи и продавачи да издържат себе си, семействата си и обществото (невъзможно е да бъде установен какъвто и да било правопорядък, ако хората са мъртви, а съвместният живот и обичта към ближния е качество, най-присъщо за хората), както и да използват практическия си разум, за да открият истински важните и добри неща, които придадат значение, ред и смисъл в съвместния им живот.⁸⁹ И оттук справедливата цена е цената, която ще ангажира справедливия купувач и продавач в доброволния обмен на стоки и услуги и която разумно ще отчете техните блага и интереси, по този начин и тези на по-голямата част от обществото. Защото човек може да живее по правилата на морала и да развива собствените си добродетели, когато е полезен за обществото (например като предлага стоки или услуги). А това е възможно в разменните отношения тогава, когато отдава всекиму дължимото и когато заплаща справедливата цена.

Справедливата цена следва да ни напомни за забравения социален и морален аспект на икономическия живот и за факта, че пазарът и механизмите за формирането на цените в основата си са податливи на смущения и манипулации, а етичните и социалните въпроси са неразривно свързани със стопанската дейност и осигуряването на предметите от жизнена необходимост. Защото, въпреки че на първо място цената е носител на съществена информация, не по-малко важно е, че тя представлява една връзка, обусловена от множество права и от целия механизъм и сфера, в които продавачи и купувачи взаимодействат помежду си.

С помощта на субсидиарното прилагане на римското право като източник на канонични норми размишленията на канонистите по сходен начин са насочени към разработване на действащо

⁸⁹ Вж. **Koehn, D., B. Wilbratte.** A Defense of a Thomistic Concept of the Just Price. *Business Ethics Quarterly*, 22(3), 501 – 526 (doi:10.5840/beq201222332).

на практика правило за установяване на справедливостта в обмена. Те успяват да разграничат лихвата от печалбата на търговеца при продажбите. На база вложен труд, разноски и поет риск се оправдава печалбата на търговците, когато същата не е продиктувана изцяло от тяхната алчност, а се използва като средство за издръжка и прехрана на семейството. В периода от XII до XVII век, когато вследствие на Реформацията в Западна Европа завършила с Тридесетгодишната война (1618 – 1648), се обособява протестантското течение в западното християнство, което поставя основите на съвременния капитализъм, представителите на средновековната схоластика осъществяват значителен напредък в икономическата мисъл и етика. С помощта на канонистите и глосаторите теолозите, на базата на икономическите явления и отношения на обмена, се стремят да изградят морални правила за поведението на справедливия и добродетелен човек. Независимо че схоластиците не успяват да направят пряка връзка между факторите, обуславящи справедливата цена, и да изградят самостоятелна икономическа теория за стойността, те осъществяват прехода между древната и модерната икономическа мисъл и неслучайно могат да се считат за основоположници на модерните икономически направления за функционирането на пазара, понятието за стойност и антитръстовото законодателство срещу възможните злоупотреби с господстващо положение.